

ОСНОВНИ ТЕНДЕНЦИИ В РАЗВИТИЕТО НА НАСЕЛЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ХХ ВЕК

JEL:J1; J11

Интересът към населението у нас е налице още от създаването на българската държава. Когато предците ни са дошли от Приволжките степи, те са знаели колко бойци има ордата, колко са семействата, колко жени и деца е трябвало да изхранват, превозват и подслоняват. На хановете и царете са им били необходими сведения за населението, обитаващо територията на страната, за ресурсите от войници, за данъкоплатците и т.н. Ние не знаем точно как са събирани тези сведения, но несъмнено е съществувал начин за получаването им от отделните родове, племена и териториалните единици.

По-късно, когато през 1877-1878 г. се създава Третата българска държава, интересът към населението непрекъснато расте, тъй като на държавните органи - централни и местни, са били необходими данни за човешките ресурси в икономически, политически, социален и друг аспект с оглед устройството на държавата и решаването на въпросите за нейното развитие.

Факторите и причините, обуславящи ръста на населението в страната, са комплексни. Освен чисто биологически - продължаване на рода на отделните семейства, те са социални и икономически, духовни (морални) и др. Основните фактори, които определят неговия ръст, са равнищата на раждаемост и смъртност, обуславящи естествения прираст на населението, и равнището на механичния му прираст, формиращ се от разликата между изселванията и заселванията в страната.

Непосредствено след Освобождението населението на страната, което е останало на територията на Княжество България, е възлизало на 2007 хил. човека, от които 336 хил. в градовете и 1617 хил. в селата (вж. табл. 1). Две преброявания от 1880 г. в Княжеството и от 1994 г. в Източна Румелия дават броя на населението на България, което възлиза на 2 950 599 човека, съответно 560 207 в градовете и 2 390 392 в селата.

До края на XIX в. населението на България нараства със 793 хил. човека, от които 182 хил. е прирастът на градското и 611 хил. на селското население. През периода от началото на XX в. до 1946 г. то се увеличава с 3285 хил. човека, като градското население през същия период нараства с 993 хил., а селското - с 2293 хил. човека.

През периода от 1946 до 1985 г., когато населението на страната достига своя максимум, нарастването е общо с 1919 хил. човека, като през същия период градското население се е увеличава с 4064 хил., докато селското намалява с 2145 хил. човека. Това се дължи както на измененията, настъпили в икономическата и социалната сфера, така и на превръщането на голям брой населени места - села, първоначално в промишлени селища, а

след това в градове. Отливът на селското население през този период е следствие главно от голямата по обем миграция от селата в градовете и промишлените центрове, породена от кооперирането и механизиранието на селскостопанското производство и нарасналите потребности от работна ръка за изгражданата индустрия, за строителството и останалите отрасли на народното стопанство.

Таблица 1

Година на преброявания	Общо	Градове	Села	Относителен дял на градското население, %
1880	2 007 919	336 102	1 617 817	16.7
1884	942 680	224 105	718 575	23.8
1887	3 154 375	593 547	2 560 828	18.8
1892	3 310 713	652 328	2 658 385	19.7
1990	3 744 283	742 435	3 001 848	19.8
1905	4 035 575	789 689	3 245 886	19.6
1910	4 337 513	829 522	3 507 991	19.1
1920	4 846 971	966 375	3 880 596	19.9
1926	5 478 741	1 130 131	4 348 610	20.6
1934	6 077 939	1 302 551	4 775 388	21.4
1946	7 029 349	1 735 188	5 294 161	24.7
1956	7 613 709	2 556 071	5 057 638	33.6
1965	8 227 866	3 822 924	4 405 042	46.5
1975	8 727 771	5 061 087	3 666 684	58.0
1985	8 948 649	5 799 939	3 148 710	64.8
1992	8 487 317	5 704 552	2 782 765	67.2
2001*	7 973 673	5 500 695	2 472 978	69.0

* Предварителни данни.

За период от 105 години (1880-1985 г.) от създаването на Третата българска държава населението на България се е увеличило с 5998 хил. човека, като в градовете нарастването е с 5239 хил., а в селата - със 758 хил. човека. През този период относителният дял на градското население нараства от една пета (19.7%) до края на XIX в., на една четвърт (24.7%) през 1946 г., за да достигне 69% през 2001 г.

След 1985 г. населението на България започва да намалява и до 1992 г., т.е. за седем години, спадането общо за страната е с 461 хил. човека - съответно с 95 хил. в градовете и 365 хил. в селата. Според данните от последното преброяване на населението от 14 март 2001 г. намалението след 1992 г. е с 513 хил. човека - 203 хил. в градовете и 309 хил. в селата. За периода 1985-2001 г. това намаление възлиза на 974 хил. човека общо за страната, респ. 299 хил. за градското и 675 хил. за селското население. Това се дължи наред с другите фактори и на измененията в структурата на

икономиката на България, която от централно планирана се превръща в пазарна.

През годините на прехода у нас се зародиха и развиха процеси на реструктуриране на индустриалните и другите предприятия, при които се освободи работна ръка, която се преля в армията на безработните. Тези процеси в икономиката доведоха до голяма по обем външна миграция, при която повече от 600-700 хил. човека напуснаха пределите на България, за да търсят препитание в други държави.

Заслужава да се отбележи, че спадането на населението през периода 1985-1992 г. се дължи главно на емиграцията предимно на млади българи с високо образователно равнище и добри нравствени (морални) качества. От намалението през периода 1993-2001 г. с около 513 хил. човека общо за страната (203 хил. за градското население и 309 хил. за селското) две трети се дължат на отрицателния естествен прираст (по-големия брой умирация над ражданията,) който възлиза на 337 хил. човека, и само една трета на емиграцията на населението.

Предварителните резултати от извършеното към 1 март 2001 г. преброяване потвърждават по категоричен начин отбелязаната вече тенденция към абсолютно и относително намаление броя на населението, което живее в селата и тя води началото си от 1946 г. Селското население в България в началото на новото XXI в. е вече под границата на 2.5 млн. човека. Драстичното обезлюдяване на селата, както и неблагоприятната възрастова структура на техните жители, не може да не окажат негативно влияние върху цялостното развитие на селското стопанство от гледна точка на необходимия за него човешки потенциал.

Резултатите от последното преброяване показват още, че въпреки абсолютното намаление на населението в градовете, продължава процесът на урбанизацията (огражданяването) му - сега в тях живеят 69.0% от цялото население на страната. Характерна черта на урбанизацията в България е увеличаващата се концентрация на градското население в големите градове. Повече от половината от постоянните жители на страната (51.6%) са съсредоточени в 40 града с население над 25 хил. човека. В най-големите градове с над 100 хил. жители сега живеят 32.3% от населението, докато през 1965 г. те са били 12%. Към 1 март 2001 г. девет града в България - София, Пловдив, Варна, Бургас, Русе, Стара Загора, Плевен, Сливен и Добрич - са с население над 100 хил. човека. В София и Пловдив населението е намаляло в сравнение с 1992 г. В пет от градовете с население над 25 хил. човека - Варна, Петрич, Сандански, Свищов и Хасково - е настъпило увеличение броя на населението.

В развитието на населението едно от основните съотношения е балансът на половете. Структурата на населението по пол, т.е.

съотношението между броя на мъжете и на жените в България през изтеклите 123 години, след 1878 г., е представена на табл. 2.

Таблица 2

Година на преброяване	Общо	Мъже	Жени	Жени на 1000 мъже
1887	3 154 375	1 605 393	1 548 986	965
1892	3 310 713	1 690 626	1 620 087	958
1900	3 744 283	1 909 567	1 834 716	961
1905	4 035 575	2 057 092	1 978 483	962
1910	4 337 513	2 206 685	2 130 828	966
1920	4 846 971	2 420 784	2 426 187	1002
1926	5 478 741	2 743 025	2 735 716	997
1934	6 077 939	3 053 893	3 024 046	990
1956	7 029 349	3 516 774	3 512 575	999
1956	7 613 709	3 799 356	3 814 353	1004
1965	8 227 766	4 114 167	4 113 699	1000
1975	8 727 771	4 357 820	4 369 951	1003
1985	8 948 649	4 433 302	4 515 347	1019
1992	8 487 317	4 170 621	4 316 696	1035
2001	7 973 673	3 888 441	4 085 232	1051

През периода 1887-1910 г. мъжете са превишавали системно броя на жените. През 1920 г. за първи път жените превишават броя на мъжете, като на 1000 мъже се падат 1002 жени. Това се дължи на големите загуби, които българското мъжко население понася по време на войните в началото на XX в. - Балканската от 1912 г., Междусъюзническата от 1913 г. и особено кръвопролитната I световна война през 1915 - 1918 г. Непосредствено след този период по законите на естественото регулиране съотношението между половете в населението на България се възстановява - отново броят на мъжете е по-голям от този на жените. Това се потвърждава от получените данни при преброяванията на населението през 1926, 1936 и 1946 г. От 1956 до 2001 г. обаче броят на жените, които се падат на 1000 мъже, отново е по-голям и превишението непрекъснато се увеличава. Нарушаването на естественото равновесие между броя на мъжете и жените в полза на последните през този период се дължи на много и различни фактори. Един от основните е по-високата смъртност сред мъжете, от една страна, и по-голямата миграция сред тях в сравнение с жените, от друга.

Данните от текущата демографска статистика за естественото движение на населението в България през изминалия XX в. са показателни за драстичното намаление на естествения прираст като резултат от системно спадащата раждаемост и увеличаваща се смъртност.

Това поставя българското население в тежка демографска ситуация, водеща до неблагоприятни тенденции в неговото развитие през XXI век (табл. 3).

Таблица 3

Живородени, умрели и естествен прираст на населението в България

Години	Живородени (бр.)	Умрели (бр.)	Естествен прираст (бр.)	Раждаемост (%)	Смъртност (%)	Естествен прираст (%)
1890	112 772	67 854	44 918	34.9	21.0	13.9
1900	156 962	83 667	73 295	42.2	22.5	19.7
1910	179 563	99 939	79 624	41.7	23.2	18.5
1920	192 665	103 511	89 154	39.9	21.4	18.5
1930	179 973	92 771	87 202	31.4	16.2	15.2
1940	140 564	85 046	55 518	22.2	13.4	8.8
1944	151 013	94 082	56 931	21.9	13.6	8.3
1950	182 571	74 134	108 437	25.2	10.2	15.0
1960	140 082	63 665	76 417	17.8	8.1	9.7
1970	138 745	77 095	61 650	16.3	9.1	7.2
1980	128 190	97 950	30 240	14.5	11.1	3.4
1990	105 180	108 608	-3428	12.1	12.5	-0.4
1995	71 967	114 670	-42 703	8.6	13.6	-5.0
1999	72 291	111 786	-39 495	8.8	13.6	-4.8

От началото на миналия век *раждаемостта* в България системно намалява. От 42.2 на хиляда човека през 1900 г. тя спада на 22.2 на хиляда през 1944 г. През 1950 г. е отбелязано незначително нарастване, но след това - през периода след 1960 г. до края на XX в., тя стремително намалява, за да достигне 8.8 на хиляда човека от населението през 1999 г.

Същевременно смъртността сред българското население до средата на XX в. също намалява, като от 22.5 на хиляда човека през 1900 г. спада на 10.2 на хиляда през 1950 г. През втората половина на века - от началото на 1960 г. обаче се отбелязва увеличение по този показател - от 8.1 на хиляда през 1960 г. тя нараства на 13.6 на хиляда човека през 1999 г.

Така достигнатите равнища на раждаемост и смъртност за българското население през изминалия век формират естествения прираст на населението, който от началото до края на века непрекъснато намалява. Но докато от началото на века до 80-те години този прираст,

макар и непрекъснато да намалява, все пак е бил с положителен знак, от началото на 90-те години той става вече отрицателен и през 1999 г. достига минус 4.8 на хиляда човека. Ето такива са в края на краищата резултатите от "активната" демографска политика на българската държава за развитието на нацията. Ако нещата продължават в същия дух и не се вземат решителни мерки в това отношение, българската нация е обречена на гибел. Не ми се иска да вярвам, че провидението е отредило такава съдба на нашия народ, който е оцелял след 5-вековното чуждо робство! През изминалия век страната постигна положителни резултати в изграждането на икономиката, културата, изкуството, в материалната и духовната сфера. Българският народ е трудолюбив, талантлив, ученолюбив, знаещ и можещ много повече в сравнение с много други народи. Той е преживял и по-трудни моменти в своето многовековно развитие и след като е оцелял и възкръснал за нов живот, трябва да се надяваме, че ще оцелее и сега.

За да бъде картината достатъчно пълна и цялостна обаче, ще приведем някои сравнителни данни за раждаемостта, смъртността и естествения прираст в България и някои страни в Европа и света. През 1998 г. равнището на раждаемостта в Албания е 18.9 на хиляда човека от населението, в Норвегия – 13.2, във Франция – 12.6, в Югославия – 12.4, във Великобритания – 12.1, в Португалия – 11.4, в Белгия – 11.2, в Швейцария – 10.9, в Словакия – 10.7, в Полша – 10.2, в Австрия – 10.1, в Русия – 8.6 и в България – 7.9.

През същата година смъртността в Албания е 5.8 на хиляда човека, в Швейцария – 8.7, в Испания – 9.1, във Франция – 9.2, в Гърция – 9.6, в Австрия и Полша – 9.7, в Словакия и Италия – 9.9, в Русия – 13.7, в Унгария – 13.9 и на първо място е България с 14.3 на хиляда човека от населението.

И при естествения прираст България държи първенство по обема на отрицателния му размер от минус 6.4 на хиляда човека от населението. За сравнение в Русия той е минус 5,1, в Унгария - минус 4.3, в Чехия - минус 1.8, в Румъния - минус 1.4, докато в Албания той е 13.2, във Франция- 3.4, в Норвегия – 3.1, в Швейцария – 2.2, в Югославия – 1.9, във Великобритания – 1.5, в Белгия – 1.0, в Словакия – 0.8, в Португалия – 0.7, в Австрия – 0.4. В други страни като Германия и Италия естественият прираст е също отрицателен, но е по-малък от 1.0 на хиляда човека от населението.

Една от основните демографски характеристики на населението в нашата страна е неговата възрастова структура. Съотношението между трите възрастови групи - под, в и над трудоспособна възраст характеризира жизнения потенциал на нацията. Сега повъзрастовата пирамида (елха) на нашето население е стеснена в основата си и разширена откъм върха, което показва, че у нас има все по-малко млади

хора и се увеличава броят на възрастните - в надтрудоспособна възраст (табл. 4).

Таблица 4

Години на преброяване	Население (бр.)				Относителен дял на населението (%)			
	Общо	Под трудо-способна възраст	В трудо-способна възраст	Над трудо-способна възраст	Общо	Под трудо-способна възраст	В трудо-способна възраст	Над трудо-способна възраст
1900	3 744 283	1 607 440	1 769 484	367 359	100.0	42.9	47.3	9.8
1905	4 035 575	1 686 393	1 942 574	406 608	100.0	41.8	48.3	10.1
1910	4 337 513	1 823 999	2 087 978	425 536	100.0	42.1	48.1	9.8
1920	4 846 971	1 881 862	2 222 481					
1920	4 846 971	1 881 862	2 481 007	484 102	100.0	38.8	51.2	10.0
1926	5 478 741	2 036 665	2 912 600	529 476	100.0	37.2	53.2	9.7
1934	6 077 939	2 275 767	3 231 058	571 114	100.0	37.4	53.2	9.4
1946	7 029 349	2 092 504	4 117 001	819 844	100.0	29.8	58.6	11.7
1956	7 613 709	2 136 681	4 486 795	990 233	100.0	28.1	58.9	13.0
1965	8 227 866	2 112 364	4 789 007	1 326 496	100.0	25.7	58.2	16.1
1975	8 727 771	2 061 143	5 058 511	1 608 117	100.0	23.6	58.0	18.4
1985	8 948 649	2 046 709	5 013 161	1 888 779	100.0	22.9	56.0	21.1
1992	8 487 317	1 735 712	4 734 275	2 017 330	100.0	20.5	55.8	23.8
2001*	7 973 673	1 555 803	4 250 539	2 167 331	100.0	19.5	63.4	17.1

*Предварителни данни.

През XX век повъзрастовата структура на българското население се е изменила в посока към системно намаляване относителния дял на лицата в подтрудоспособна възраст, т.е. до 16 години, които са бъдещите попълнения на поколенията в трудоспособна възраст, и се е увеличавал броят и относителният дял на лицата в надтрудоспособна възраст. От 42.9% през 1900 г. лицата в подтрудоспособна възраст намаляват на 20.5% през 1992 г. и на по-малко от една пета през 2001 г., т.е. делът им е намалял спрямо 1900 г. повече от 2.1 пъти. През същия период абсолютният брой на населението в подтрудоспособна възраст е нараствал до 1934 г., като е достигнал 2257 хил. човека, след което е вече налице трайна тенденция към намаляване на контингентите в младите възрастови групи. В края на 1992 г. броят на населението под 16 години (навършени) е бил 1735 хил. човека, колкото е приблизително през 1905-1910 г. Но докато през периода 1905-1910 г. общият брой на населението е бил средно 4186 хил. човека, през 1992 г. той е нараснал на 8487 хил., т.е. 2 пъти.

В същото време броят на населението в трудоспособна възраст нараства до 1975 г. В началото на века то е наброявало 1769 хил. човека, за

да достигне през 1975 г. 5059 хил. човека, като е реализирано едно увеличение от 2.9 пъти спрямо 1900 г. След това населението в трудоспособна възраст започва да намалява, като през периода 1985-1992 г. то е 279 хил. човека, а през 1992-2001 г. - 484 хил. В сравнение с цялото население увеличението броя на населението в трудоспособна възраст се е осъществявало най-бързо до периода 1965-1975 г., след което темповете на неговото нарастване постепенно се забавят. Нещо повече, за пръв път в развитието на населението за последните сто години броят на трудоспособните намалява, като за 1975-1985 г. то е средно по около 5 хил. човека годишно, за 1985-1992 г. - по около 40 хил., а за 1992-2001 г. - по 54 хил. човека годишно. Основна причина за отбелязаното вълнообразно развитие на трудоспособния контингент е процесът на застаряването на българското население. След 50-те години на ХХ век в трудоспособния възрастов интервал започват да навлизат по-малобройни генерации, родени в периодите на непрекъснато спадане на раждаемостта. При общ брой на населението 5479 хил. човека през 1926 г. броят на живородените възлиза на 203.7 хил., или 37.2 на хиляда човека от населението, докато през 1985 г. при общо население от 8949 хил. живородените са 119 хил., или 13.3 на хиляда. Седем години по-късно - през 1992 г., при общо население, възлизащо на 8487 хил. човека, живородените са 89 хил., или 10.4 на хиляда, а през 1999 г. при общо население от 8211 хил. човека броят им е 78 хил., или 8.8 на хиляда.

През разглеждания период най-бързо е нарастването на населението в надтрудоспособна възраст. През 1900 г. то е наброявало 367 хил. човека, или 9.8%; през 1956 г. неговият брой преминава границата от 1 млн. и съставлява 13.0%; през 1985 г. е вече 1990 хил. човека и неговият относителен дял нараства на 21.1%, а през 1992 г. - 2017 хил. човека, или 23.8% от цялото население.

В началото на ХХI век при преброяването към 1 март 2001 г. броят на лицата в надтрудоспособна възраст се е увеличил със 150 хил. човека в сравнение с 1992 г. и е достигнал 2167 хил., като дялът им е 17.1% и в сравнение с 1992 г. се е понижил с 5.7 пункта. Това означава, че почти една четвърт от населението на България в края на ХХ и началото на ХХI век е в надтрудоспособна възраст. Тези данни потвърждават по безспорен начин застаряването на населението, което в бъдеще ще доведе до все по-неблагоприятни последици.

Основна предпоставка за нормалното протичане на възпроизводствения процес на населението е структурата му по семейно положение. Семейството като основна клетка на обществото е средата, в която се раждат децата, където те се отглеждат и възпитават, за да станат личности и граждани. Когато семействата са добри и здрави, и приплодът е добър, и обратното.

Най-общата тенденция в структурата на населението по семейно положение през периода 1900-1992 г. се изразява в значителното намаление на броя и дела на неженените за сметка на увеличаване броя и дела главно на женените, на разведените и вдовците (табл. 5).

Таблица 5

Население в България по семейно положение

Година на преброяване	Общо	Неженени	Женени	Разведени	Вдовци	Непоказано
1900	3 744 283	2 060 231	1 501 821	5756	173 936	2539
в %	100.0	55.0	40.1	0.2	4.6	0.1
1905	4 035 575	2 179 588	1 665 477	5496	185 003	38
в %	4 337 513	2 335 015	1 792 303	5210	203 556	1429
1920	4 846 971	2 551 450	1 997 267	5746	291 296	1212
в %	100.0	52.6	41.2	0.1	6.0	0.0
1926	5 478 741	2 789 348	2 375 865	9724	303 790	14
в %	100.0	50.9	43.4	0.2	5.5	0.0
1934	6 077 939	2 966 076	2 789 824	15 034	326 235	770
в %	100.0	48.8	45.6	0.2	5.4	0.0
1946	7 029 349	3 097 094	3 519 253	25 974	386 993	35
в %	100.0	44.1	50.1	0.4	5.5	0.0
1956	7 613 709	3 005 776	4 155 295	49 054	402 905	679
в %	100.0	39.5	54.6	0.6	5.3	0.0
1965	8 227 866	3 033 415	4 65 857	82 980	453 314	-
в %	100.0	36.9	56.6	1.0	5.5	-
1975	8 727 771	3 029 532	5 037 714	135 765	524 760	-
в %	100.0	34.7	57.7	1.6	6.0	-
1985	8 948 649	3 040 119	5 039 234	248 637	620 659	-
в %	100.0	34.0	56.3	2.8	6.9	-
1992	8 487 317	2 876 849	4 659 392	256 036	696 559	8481
в %	100.0	33.9	54.9	3.0	8.1	0.1
2001	7 973 673	2 850 941	4 052 888	322 502	746 977	364
в %	100.0	36.0	51.0	4.0	9.0	0.0

През 1900 г. неженените и неомъжените са били малко повече от 2 млн. човека и са съставлявали повече от половината (55.0%) от цялото население. През следващите периоди те абсолютно се увеличават по брой, но относително системно намаляват значително. През периода 1900-2001 г. техният брой нараства със 791 хил. човека, докато делът им намалява от 55 на сто през 1900 г. на 36.0 на сто през 2001 г., или с 19 пункта.

В същото време броят на женените (омъжените) следва тенденция към трайно увеличаване, като нараства през периода 1900-2001 г. с 2551 хил. човека. Неговият относителен дял се повишава от 40.1 на сто през 1900 г. на 51.0 на сто през 2001 г., или с 11.1 пункта.

Докато броят и относителният дял на неженените и неомъжените лица обаче се задържа на половината от цялото население до периода 1926-1934 г., то броят и относителният дял на женените и омъжените лица непрекъснато и системно нарастване и става преобладаващата част от общия брой на населението през 1946 г. Това обстоятелство има своите положителни страни при осигуряване на нормалното възпроизводство на населението. То наред с другите фактори е един от основните за осигуряване на необходимите контингенти от човешки ресурси, които да подменят излизащите от състава на населението по силата на естествените закони. Ако се отстрани влиянието на социалните, моралните и другите фактори, би трябвало при такова увеличение на населението в семейно положение да са налице значително по-големи по брой генерации от млади поколения, които да осигуряват по-разширено възпроизводство на населението през втората половина на XX век. Възпроизводството на населението, което се извършва през разглеждания период, е недостатъчно по обем, като прирастът през 1946-2001 г. е 844 хил. човека. Този прираст обаче би бил значително по-голям, ако през този период не беше реализирано драстичното намаление на раждаемостта на българското население.

Тук възниква въпросът дали е възможно раждаемостта на българското население да се изравни с равнището от 1900 г. или дори от 1950 г.? Като се има предвид раждаемостта в повечето европейски страни, в които тя е от порядъка на 10 - 13 на хиляда човека от населението и където населението малко или повече също застарява, може да се заключи, че у нас не би могла да се постигне много по-висока раждаемост от тази на средното европейско равнище. В това отношение влияние оказват и редица фактори, например измененията в ценностните критерии на семействата за броя на децата, които желаят да имат. Те не са главно от количествено, а преди всичко от качествено естество, т.е. по-малко на брой деца, но с по-високи нравствени и интелектуални качества, които да задоволяват повишените ценностни изисквания на родителите си.

През XX век тенденция към нарастване бележи броят и относителният дял и на разведените лица. Ако проследим внимателно техния брой от 1900 до 2001 г., ще видим, че до 1965 г., макар и да нараства, той е относително под един процент. След това броят на разведените се повишава с по-ускорени темпове, за да достигне през 2001 г. 323 хил., или 4% от цялото население. От общия брой на разведените по-голям е делът на жените. Мъжете по-трудно се справят с житейските несгоди и главно с домакинските трудности и затова след несполучлив брак опитват отново, докато жените, макар и "слаб" пол, са по-устойчиви и по-леко понасят несгодите и самотата в живота. Макар и невисок, броят и делът на разведените в нашата страна в сравнение с редица европейски държави е показател, че моралните норми и критерии на обществото по отношение на семейството са еволюирали в посока към по-голяма свобода в семейните връзки.

Вдовците и вдовиците също следват тенденция към увеличаване през изминалото столетие. Това са лицата, които са изгубили своите семейни партньори и не са създали отново семейство. Под влиянието главно на морални скрупули, особено по-възрастните мъже и жени не се решават да влизат в нови брачни връзки след загубата на брачния си партньор. Това важи особено за добрите и здрави семейства, при които е съществувала хармония между членовете им, и останалият сам брачен партньор не се решава лесно да създава ново семейство.

В резултат от непрекъснатото увеличаващата се смъртност сред мъжкото население преобладаващата част от овдовелите са жени. В началото на XX век (1900 г.) относителният дял на жените-вдовици е бил 2 пъти по-голям от този на мъжете. Подобна тенденция се запазва и през следващите години и през 2001 г. дялът на вдовиците е 3.5 пъти по-голям от този на мъжете-вдовци.

Друга основна характеристика на населението е структурата му по степен на образование. На фона на общото намаление броя на населението в страната е налице абсолютно и относително увеличаване броя и дела на лицата с висше, полувисше и средно специално образование, а успоредно с това спада този на лицата с начално, незавършено начално образование и неграмотните (табл. 6).

Таблица 6

Структура на населението на 7 и повече години по степен на образование

Степен на образование	1934 г.	1946 г.	1956 г.	1965 г.	1975 г.	1985 г.	1992 г.	2001 г.
Общо	4 941 848	6 008 354	6 495 229	7 213 375	7 658 498	8 102 363	7 796 602	7 519 849
В %	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
С висше	33 031	552 238	112 506	173 319	311 851	503 330	619 294	1 072 532
В %	0.7	0.9	1.7	2.4	4.1	6.3	7.9	14.2
Средно*	13 311	276 694	575 397	888 328	1 594 991	2 447 933	2 888 144	2 873 429
В %	2.7	4.6	8.9	12.3	20.3	30.7	37.0	38.2
Основно**	443 113	1 125 410	1 616 225	2 309 436	2 617 963	2 605 539	2 370 214	2 050 769
В %	9.0	18.7	24.9	32.0	34.2	32.7	30.4	27.3
Начално	1 733 350	2 202 557	2 367 812	2 286 716	2 043 989	1 689 313	1 233 727	930 664
В %	35.1	36.7	36.5	31.7	26.7	21.1	15.8	12.4
Незавършено начално	1 034 289	966 891	973 184	930 394	689 527	856 248	527 392	431 759
В %	20.9	16.1	15.0	12.9	9.0	9.1	6.8	5.7
Неграмотни	1 558 770	1 380 857	850 105	623 182	400 177	-	152 955	138 089
В %	31.6	23.0	13.1	8.6	5.2	-	2.0	1.8

* Вкл. полувисше, средно специално и СПТУ.

** Вкл. ПТУ.

За период от 66 години броят на населението с висока степен на образование (висше, полувисше и средно) се е увеличил 21 пъти (от 166 хил. човека през 1934 г. на 3 946 хил. през 2001 г.). През 1934 г. 4.2% от населението на 15 и повече години е със завършена висока степен на образование, 12 по-късно (1946 г.) те са вече 24.0%, а в края на 1992 г. – 51.0%.

Делът на лицата с по-висока степен на образование нараства по- интензивно сред женското население. През 2001 г. от 3946 хил. човека с по-високо образование 1940 хил. (49.0%) са мъже и 2006 хил. (51.0%) са жени.

Независимо от бързите темпове на нарастване на образователното равнище на населението все още лицата с основно образование имат значителен относителен дял (около една трета). През 2001 г. те наброяват 2050 хил. и съставляват 27.3%. През периода 1934 - 1975 г. лицата със средно образование нарастват много бързо - от 9% през 1934 г. на 34.2% през 1975 г. През следващия период - 1975 - 2001 г., техният брой намалява с 567 хил. човека, или с 6.9 пункта.

През 1934 - 1965 г. нараства и броят на лицата със завършено начално образование. Най-интензивно е това увеличение през 1946-1965 г. – времето, когато се поставиха основите на ликвидиране на неграмотността сред населението у нас. След 1965 г. броят и относителният дял на лицата с начално образование намалява. През 2001 г. с начално образование са 931 хил. човека, които съставляват 12.4% (81.1% от тях са на възраст до 14 и над 60-годишна възраст). През същия период спада и броят и относителният дял на лицата с незавършено начално образование. От 1034 хил. човека, или около 21%, колкото са те през 1934 г., те достигат 432 хил., или 5.7% през 2001 г. Още по-драстично е намалението на неграмотните, които от 1559 хил., или 31.6% през 1934 г. спадат на 138 хил., или 1.8% през 2001 г. Това са най-вече хора от по-високите възрастови групи, и то предимно жени.

За около пет десетилетия жените със завършено образование са се увеличили около 25 пъти, а мъжете - около 7.5 пъти. В резултат от това в края на 1992 г. на всеки сто лица с висше образование 47 са жени, а само за периода 1985-1992 г. от общо завършилите висше образование 116 хил. човека 38% са мъже и 62% - жени.

За пръв път информация за етническата структура на населението е получена при преброяването през 1900 г. В началото на века етническата структура на населението на България е била следната: 2888 хил. човека, или 77.1% са българи; 531 хил. (14.2%) – турци; 89 хил. (2.4%) – роми; 235 хил. (6.3%) са от други етнически групи. Данните за изминалия 90-годишен период показват, че България е била и си остава мононационална държава с преобладаващо българско население. От другите

етнически групи най-многочислени са турската и ромската общности, докато останалите - арменската, еврейската, татарската, руската и др. са по-малобройни (вж. табл. 7).

Таблица 7

Население в България по етнически групи

Етническа група	1900 г.	1920 г.	1946 г.	1956 г.	1965 г.	1985 г.	2001 г.
Общо	3 744 283	4 846 971	7 029 349	7 613 709	8 227 968	8 727 771	7 973 673
В %	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Българска	2 888 219	4 036 056	5 903 580	6 506 541	7 231 243	7 930 024	6 660 682
В %	77.1	83.3	84.0	85.5	87.9	90.9	83,6
Турска	531 240	520 339	675 500	656 025	780 928	730 728	757 781
В %	14.2	10.7	9.6	8.6	9.5	8.4	9.5
Ромска	89 549	98 451	170 011	197 865	148 874	18 323	365 797
В %	2.4	2.0	2.4	2.6	1.8	0.2	4.6
Татарска	-	-	-	5993	6430	5963	-
В %	-	-	-	0.1	0.1	0.1-	-
Еврейска	33 661	43 209	44 209	6027	5108	3076	-
В %	0.9	0.9	0.6	0.1	0.1	0.0	-
Арменска	14 581	11 509	21 637	21 954	20 282	14 526	-
В %	0.4	0.2	0.3	0.3	0.2	0.2	-
Не се само-определя	-	-	-	-	-	-	67 640
В %	-	-	-	-	-	-	0.8

Най-чувствително е увеличението на ромската етническа група. През периода 1900-2001 г. тя е нараснала с 276 хил. човека, или почти 4 пъти, докато през същия период българите са се увеличили с 3 772 хил. (2.5 пъти), а турската етническа група - с 226 хил. (1.5 пъти).

През 2001 г. относителният дял на българите се е увеличил с 6.5 пункта в сравнение с 1900 г., на турската етническа група намалява с 4.7 пункта, а на ромското население нараства с 2.2 пункта. Намаляването дела на етническите турци се дължи главно на изселванията на това население от България. В същото време тази група се характеризира с по-висок естествен прираст, поради което запазва сравнително висок и неизменен относителен дял от общия брой на населението.

Третата по численост етническа група – ромите, имат сравнително малък относителен дял към общия на населението, въпреки високия естествен прираст на това население. В същото време трябва да се отбележи, че през отделни периоди в развитието на страната известна част от ромската етническа група се е самоопределяла като съставна част от българската етническа група.

Броят и относителният дял на групата "други" се е изменял през периода 1900-2001 г. в посока към постепенно намаление, като броят им е спаднал с 65 хил. човека, а делът - с 3.5 пункта в сравнение с 1900 г. В тази група през 1992 г. по-значителни по брой са руснаците - 17 хил. човека, арабите - 5.7 хил., власите - 5.2 хил., гърците - 4.9 хил. и др.

Основният извод, който може да се направи, е, че макар и с известни колебания, етническият състав на населението на България приема определена историческа завършеност. В тази насока факторите, които формират структурата на населението по етническа принадлежност, са, от една страна, динамиката на естествения прираст и от друга, миграцията на населението. След 1930 г. са реализирани четири емиграционни вълни: през 1931-1941 г. с обхват от 100 хил. човека; през 1947-1951 г. - 156 хил.; 1969-1978 г. - 114 хил. и през периода 1989-1992 г. - 362 хил. човека. Това са предимно турско население и евреи, които се изселват съответно в Турция и Израел.

Заслужава да се отбележи и че при българската етническа група е характерно натрупването на населението в по-високите възрастови групи, т.е. тя застарява, докато при турската и ромската е характерен по-високият относителен дял на по-младото население. Ако приемем, че младите лица са до 29 г., зрялата възраст от 30 до 59 г. и възрастните - на 60 и повече години, в края на 1992 г. при българите 40.5% са от 30 до 59 години, при турците 51.4% са до 29 години, а тези на и над 60 са 11.6%. Още "по-млада" е възрастовата структура на лицата от ромското население. При тях две трети, или 66.0% са на възраст до 29 години и само 5.1% - на повече от 60 години.

Високата раждаемост сред цялото население в началото на века дава основание да се смята, че тя е характерна за трите основни етнически групи в страната - българи, турци и роми. През 1904-1907 г. раждаемостта при мохамеданското население (голяма част от турската и ромската етнически групи) е 38.3 на хиляда, а при християнското (българи, арменци и др.) и евреите - 4.4 на хиляда. През следващите години до 1936 г. раждаемостта в страната спада главно сред групата на християните и евреите (26.3 на хиляда през 1931-1936 г.), докато при мохамеданското население с известни колебания тя остава стабилна на равнището ѝ от началото на века. С изключение на следвоенните години този показател продължава да намалява твърде бързо и достига изключително ниско равнище.

През периода 1956-1974 г. различията в равнището на раждаемостта при трите основни етнически групи - българска, турска и ромска, са много големи и се запазват през целия период. При турското население тя се понижава от 40.4 на хиляда човека през 1956 г. на 24.5 на хиляда през 1974 г., а при ромите - от 35.5 на 18.3 на хиляда. В резултат от социално-икономическите промени различията в раждаемостта между отделните етнически групи намаляват, но сред турската и ромската етнически групи тя си остава по-висока в сравнение с тази на българската.

По отношение смъртността на населението при отделните етнически групи трябва да отбележим, че при българската тя е по-ниска в сравнение с турската и ромската. Тук нещата отразяват спецификата в развитието на всяка отделна етническа група. Същото се отнася и за естествения прираст на населението - за българите той е по-нисък в сравнение с този на турската и ромската етнически групи. Както посочихме, естественият прираст непрекъснато спада за цялото население, но докато през периода 1956-1974 г. при българите намалението е от 8.3 на 6.5 на хиляда, при турците то е от 25.8 на 17.7, а при ромите - от 25.8 на 13.0 на хиляда човека.

От развитието на демографските процеси при отделните основни етнически групи от населението на България можем да направим извода, че са налице процеси на еднородност на българската нация, които се изразяват в уеднаквяване на демографските характеристики на населението от отделните етнически групи и стабилизиране на етническата му структура. Това се потвърждава и от данните в табл. 8.

Таблица 8

Население на България по майчин език

Години на преброяване	Общо	Български	Турски	Ромски	Други
1900	3 744 283	2 887 860	5 397 860	89 549	227 218
В %	100.0	77.1	14.4	2.4	6.1
1905	4 035 575	3 210 502	514 658	67 396	243 019
В %	100.0	79.6	12.8	1.7	6.0
1910	4 337 513	3 523 151	504 681	76 387	233 294
В %	100.0	81.2	11.6	1.8	5.4
1920	4 848 971	4 041 276	542 904	61 555	201 236
В %	100.0	83.4	11.2	1.3	4.2
1926	5 478 741	4 585 620	607 763	81 996	203 362
В %	100.0	83.7	11.1	1.5	3.7
1934	6 077 939	5 274 854	618 266	80 532	104 285
В %	100.0	86.8	10.2	1.3	1.7
1946	7 029 349	6 151 424	701 141	99 270	77 514
В %	100.0	87.5	10.0	1.4	1.1
1965	8 227 866	7 382 394	758 832	58 873	27 767
В %	100.0	89.7	9.2	0.7	0.3
1975	8 727 771	8 321 001	399 722	1193	5855
В %	100.0	95.3	4.6	0.0	0.1
1992	8 487 317	7 275 717	813 639	310 425	87 536
В %	100.0	85.7	9.6	3.7	1.0
2001	7 973 673	6 758 508	770 543	322 641	73 243
В %	100.0	84.8	9.7	4.0	0.9

Под майчин език се разбира езикът, който лицето е усвоило в ранното си детство или владее най-добре и който най-често се употребява и използва в дома, семейството или на работа. От началото на края на XX век основният майчин език, който ползва населението у нас е българският. Лицата, посочили за свой майчин език българският, са се увеличили през периода 1900-2001 г. с 3871 хил., като относителният им дял е нараснал през същия период със 7.7 пункта. В резултат от това почти девет десети от населението на България в края на XX век смятат за майчин език българския.

В същото време хората, които са посочили за свой майчин език турския, са увеличили своя брой от 540 хил. през 1900 г. на 771 хил. през 2001 г., или с 231 хил. човека, като техният относителен дял е спаднал с 4.7 пункта.

Лицата, причислили се към ромския майчин език, са увеличавали или намалявали своя брой през изминалото столетие вълнообразно, като той се движил в диапазон от 50 до 100 хил. човека. Най-големият им брой е през 2001 г., като делът нараства с 1.6 пункта.

Най-драстично по този показател е спадането при другите етнически групи - от 227 хил. през 1900 г. на 73 хил. през 2001 г., като делът им от 6.1% през 1900 г. е намален на 0.9% през 2001 г., т.е. с 5.2 пункта. През 2001 г. 48 738 човека не са се самоопределили по признака майчин език, от които наполовина са мъже и жени.

Във връзка със структурата на населението според майчиния език, която в известен смисъл е коректив на структурата му по етнически групи, трябва да отбележим, че през последните десетилетия на миналия век известна част от лицата с по-висока степен на образование от турската и особено от ромската групи, заемали длъжности в държавната администрация, са приемали за свой майчин език българския. Това е лесно обяснимо, като се има предвид, че на тези места те обикновено контактуват с населението на официалния език - българския. Същото се отнася и за част от другите етнически групи. От посочената тенденция може да се направи изводът, че е налице известна консолидация на българското население по отношение на неговите структури по етническа принадлежност и майчин език.

Една от основните социално-икономически характеристики на населението на България е структурата му по икономическа активност. Броят на икономически активните лица (които заемат някаква длъжност или извършват определена обществено полезна работа в отделните отрасли на стопанството) дава представа наред с другите условия (материална база, оръдия и средства на труда) за производствения потенциал на нацията. Това са хората, които, въздействайки на природните ресурси, със своя труд създават материалните, културните и духовните блага и осигуряват жизнения стандарт на целия народ. От труда на тези лица живее останалата част от населението в трудоспособна и надтрудоспособна възраст.

От началото на 20-те години на XX век до 1992 г. икономически активните лица са се увеличили с 1361 хил. човека, или 1.53 пъти, докато общият брой на населението е нараснал с 3640 хил. човека, или 1.75 пъти (табл. 9).

Таблица 9

Население на България по икономическа активност

Година на преброяване	Население (бр.)			В проценти		
	Общо	Активни	Неактивни	Общо	Активни	Неактивни
1920	4 846 971	2 571 500	2 275 471	100.0	53.1	46.9
1926	5 478 741	3 016 484	2 462 257	100.0	55.1	44.9
1934	6 077 939	3 346 105	2 731 834	100.0	55.1	44.9
1946	7 029 349	4 034 730	2 394 619	100.0	57.4	42.6
1956	7 613 709	4 150 207	3 463 502	100.0	54.5	45.5
1965	8 227 866	4 267 709	3 960 068	100.0	51.9	48.1
1975	8 727 771	4 447 764	4 279 987	100.0	51.0	49.0
1985	8 948 649	4 606 140	4 262 509	100.0	52.4	47.6
1992	8 487 317	3 932 468	4 546 368	100.0	46.3	53.6

През периода от 1920 до 1985 г. икономически активните лица в нашата страна са превишавали системно по брой и относителен дял неактивните. Те достигат своя най-висок относителен дял през 1946 г., след което броят им заедно с общия брой на населението се увеличава, докато делът им плавно намалява, за да достигне по-малко от половината от общия брой на населението през 1992 г.

В унисон с общите тенденции в развитието на населението за пръв път от началото на века през периода 1986-1992 г. икономически активното население намалява със 745 хил. човека. За седем години относителният дял на икономически активните лица е спаднал с около 16%, докато общият брой на населението е намалял с 5.2%.

В разрез град и село са характерни две коренно противоположни тенденции - повишаване броя на икономически активното население в градовете и намаляване в селата. За периода 1920-1992 г. икономически активните лица в градовете са се увеличили 7.4 пъти (от 378 хил. на 2785 хил.), докато в селата са намалели близо 2 пъти (от 2193 хил. на 1148 хил.). В общата структура на градското население относителният дял на икономически активните е нараснал с 9.6 пункта, а в селата е спаднал с 15.3 пункта. За периода 1985-1992 г. е регистрирано абсолютно и относително намаление на икономически активните лица както в градовете, така и в селата. Намалението в градовете е от порядъка на 376 хил. човека (5.7%), а в селата – около 378 хил. (7.2%), като там този процес започва от 1956 г., когато е регистрирано и първото абсолютно и относително намаляване на това население.

По отношение структурата на икономически активните лица по пол е характерен по-големият брой и относителен дял на мъжете в сравнение с този на жените, През целия период икономически активните мъже превишават жените с 1.1-1,5 пъти, а процентното им участие в общата структура на икономически

активните лица по пол е с разлики от порядъка на 9.3 пункта през 1920 г., 17.6 - през 1956 г. и 4.6 пункта през 1992 г. в полза на мъжете.

Икономическата активност е в най-тясна връзка с възрастта, тъй като преобладаващата част от лицата в трудоспособна възраст са икономически активни (обикновено 80-85%). Измененията във възрастовата структура на населението и в структурата му по икономическа активност се отразяват върху съотношението на икономически активните към икономически неактивните лица. Докато в края на 1946 г. на всеки 100 икономически активни лица се падат по 74 икономически неактивни, през 1975 г. това съотношение е от порядъка на 100 към 96, за да достигне през 1992 г. 116 към 100.

Във връзка с отбелязаната трайна тенденция към застаряване на населението на България се увеличава делът на икономически активните лица, които са от по-високите възрастови групи. Докато през 1975 г. най-голямо участие в икономически активното население имат хората на възраст от 30 до 39 години, през 1992 г. това са вече лицата от 40 до 49 години.

От поместените данни за развитието на населението след Освобождението на България до наши дни могат да се направят следните изводи:

1. В продължение на 123 години - от 1878 до 2001 г., населението на България е изживяло дълъг период на развитие, то се е утроило по брой, преживяло е тежки исторически и съдбовни дни - войни, национални катастрофи, икономически, социални и природни бедствия. Но духът на народа е силен и след тежки покрусил той е намирал сили в себе си и се е възраждал за нов живот и подем.

2. През втората половина на XX век в демографската структура на България се зараждат редица негативни процеси (намаление на раждаемостта, увеличаване на смъртността), в резултат от които се понижава и естественят прираст на населението с всички произтичащи от това отрицателни последици. Тези процеси се задълбочават в края на миналия и началото на този век.

3. Демографската политика на българската държава се нуждае от сериозни стратегически промени. Те трябва да се насочат към стабилизиране на демографските процеси - раждаемост, смъртност, естествен прираст, към подобряване структурите на населението по пол, възраст, семейно положение, икономическа активност и др. Особено внимание заслужава да се отдели на неутрализирането на процесите на обезлюдяване на редица райони на страната и възраждането на българското село, а оттам и на селското стопанство.

4. Не се ли вземат своевременни сериозни мерки в това отношение, не се ли преустанови безотговорността на държавата към проблемите на населението, към демографската криза, в която е изпаднала България, нещата ще се задълбочават в негативен план.

30.VIII.2001 г.

Стамен Маринов